

ОСОБЛИВОСТІ ПІДСИСТЕМИ КОНСОНАНТИЗМУ «ДАВНЬОРУСЬКОЇ МОВИ»

Розглянуто питання історії підсистеми консонантизму східнослов'янських мов. Зокрема досліджено проблеми диференціальних ознак приголосних фонем, формування кореляцій палатальності / непалатальності, твердості / м'якості, напруженості / ненапруженості, дзвінкості / глухості в «давньоруський період». Указано причини фонологічних змін у підсистемі приголосних та встановлено наслідки цих змін для фонологічних систем української, російської та білоруської мов.

Ключові слова: фонологічна система, консонантизм, диференціальна ознака, кореляція, східнослов'янські мови.

Рассмотрены вопросы истории подсистемы консонантизма восточнославянских языков. В том числе исследованы проблемы дифференциальных признаков согласных фонем, формирование корреляций палатальности / непалатальности, твёрдости / мягкости, напряжённости / ненапряжённости, звонкости / глухости в «древнерусский период». Указаны причины фонологических изменений в подсистеме согласных и установлены последствия этих изменений для фонологических систем украинского, русского и белорусского языков.

Ключевые слова: фонологическая система, консонантизм, дифференциальный признак, корреляция, восточнославянские языки.

The article is focused on the development of the sub-system of the consonants in the Eastern-Slavonic languages. The author analyses the origin of the differential characteristics of the consonant phonemes, forming of the correlations of palatality / non-palatality, softness / hardness, tense / lax, voiced / voiceless in the Old-Russian period. The causes of phonological fluctuations in the sub-system of the consonants are indicated, the reflexes of these fluctuations for the phonological systems of Ukrainian, Russian and Belorussian languages are determined.

Keywords: phonological system, consonants, differential characteristics, correlation, Eastern-Slavonic languages.

Лінгвістично-історіографічний аналіз низки праць, присвячених дослідженню історичної фонології східнослов'янських мов, дозволив зробити певні висновки щодо проблеми формування консонантних підсистем окремих східнослов'янських мов. На наш погляд, фонологічні риси, які з'явилися ще в праслов'янський період як діалектні, безперечно, знайшли своє продовження в українській, російській та білоруській мовах (К. В. Горшкова, В. К. Журавльов).

Лінгвістично-історіографічний аналіз робіт, присвячених дослідженню проблеми формування консонантної підсистеми східнослов'янських мов, не здійснювався. Деякі коментарі можна знайти в дослідженнях Ф. П. Філіна, В. В. Колесова, Ю. В. Шевельова, Ю. Я. Бурмистровича тощо. Отже, актуальність статті зумовлена браком лінгвістично-історіографічного вивчення історії консонантизму української, російської та білоруської мов.

Метою статті є лінгвістично-історіографічне дослідження питань становлення та розвитку консонантної підсистеми східнослов'янських мов у сукупності їх діалектів.

Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких **завдань**:
1) установити погляди лінгвістів щодо часу зародження фонологічних особливос-

тей підсистеми приголосних східнослов'янських мов; 2) дослідити основні фонологічні процеси в підсистемі консонантизму східнослов'янських мов, висвітлені в концепціях мовознавців ХХ ст. – початку ХХІ ст.; 3) указати наслідки фонологічних змін у підсистемі приголосних, які відбито в сучасних східнослов'янських мовах.

Відповідно до мети й завдань дослідження в роботі застосовано актуалістичний метод.

Вивчення особливостей підсистеми консонантизму на початку «давньоруського періоду» фонологічної історії східнослов'янських мов дало змогу встановити низку розбіжностей у дослідженнях мовознавців. Порівняймо, наприклад, підсистеми приголосних фонем для початкового періоду «давньоруської мови», запропоновані В. В. Колесовим [8, с. 41] та Ю. Я. Бурмистровичем [1, с. 145].

Аналіз роботи Ю. В. Шевельова дозволив представити класифікацію приголосних фонем для початкового періоду формування слов'янських (зокрема й східнослов'янських) діалектних груп.

Зауважимо, що, хоча подана підсистема й датована VI–VII ст. (пор.: у Ю. Я. Бурмистровича – VII–VIII ст. [там само, с. 145]), склад приголосних фонем у ній значно менший, порівняно з класифікаціями інших дослідників. Крім того, Ю. В. Шевельов указав на непевний статус <w> та <j>, які могли вимовлятися як [y] та [i] відповідно [11, с. 73]. Дієзні фонем та аффрикати відсутні. Серед палатальних (крім <j>) Ю. В. Шевельов реконструював тільки [ч', ж', ш'], та й ті як алофони відповідних задньоязикових.

Ю. Я. Бурмистрович, навпаки, реконструював низку аффрикат: зімкнено-щілинні <ѡз, ѡл', ѡл', ѡж' ч'>, носову <ѡл'> та щілинно-зімкнено-щілинні <ж'ѡж', ш'ч'> [1, с. 145]. В. В. Іванов, В. В. Колесов до аффрикат відносять тільки <ч', ш'ч', ч', ж'ѡж'> [8, с. 41]. Зауважимо, що навіть у роботі одного вченого немає чіткої визначеності. Наприклад, В. В. Колесов спочатку залучив аффрикати <ш'ч'ж'ѡж'> у підсистему приголосних фонем «давньоруської мови» [там само, с. 41], а потім (у тому ж дослідженні) визначив їх як сполучення двох фонем [там само, с. 57]. Наявність <ж'ѡж'> без <ѡж'> постулювали також М. Г. Самсонов, О. В. Горшкова та Т. О. Хмелевська. <ѡж'> для протоукраїнської мови встановив Ю. В. Шевельов, звернувши увагу на те, що з подальшим розвитком східнослов'янських діалектів <ѡж'> закріпилося переважно в західних українських діалектах, інші українські, а також російські та білоруські діалекти одержали переважно <ж'> [11, с. 80–89, 94, 100]. Реконструюючи фонему <ѡз'> для початкової фонологічної системи «давньоруської мови», Ю. Я. Бурмистрович зазначив, що здебільшого дослідники на її місці бачили <з'> [1, с. 146]. На думку В. В. Колесова, уже після першої праслов'янської палаталізації задньоязикових відбувся перехід <ѡж'→ ж'>, <ѡз'→ з'> [8, с. 53]. Такі ж само зміни для прабілоруської мови реконструював П. Векслер, датував їх X ст. (за хронологією, прийнятою дослідником, після третьої палаталізації задньоязикових) [12, с. 52–64].

Наголосимо на досить нетрадиційному погляді Ю. Я. Бурмистровича на будову підсистеми консонантизму «давньоруської мови». Особливо це стосується таких аффрикат, як <ѡл', ѡл', ѡл'>, а також фонем <ѡл'> [1, с. 145], які в інших дослідженнях з історичної фонології східнослов'янських мов не розглядаються або ж, якщо про них і згадано, то тільки як про сполучення фонем [8, с. 45, 62].

Щоправда, Л. Е. Калнинь реконструювала ці приголосні, але для праслов'янської мови [5, с. 7]. До речі, розпад зазначених аффрикат на сполучення окремих фонем, за Ю. Я. Бурмистровичем, відбувся після формування кореляції твердості / м'якості [1, с. 180]. Наприклад, у В. В. Колесова досліджується доля сполучення *вл'*, де наявна низка фонетичних змін, зумовлених максимальною протилежністю ознак <в> (лабіовелярність) та <л' ← j> (палатальність), а також сполучень *бл, пл, мл*, які походять з праслов'янських сполучень губних з <j> [8, с. 45].

Значимо, що фонема <j> не реконструюється в роботі В. В. Колесова [там само, с. 41, 43]. Дослідник вважає, що процес дефонологізації <j> та перетворення його на протетичний приголосний, як, до речі, і <u>, почався ще в праслов'янській мові [там само, с. 46]. Цьому процесу, на думку дослідника, сприяла також «морфологічна невизначеність j, що спричинилася до його фонетичної нестійкості» [там само, с. 47].

Щодо відношень палатальних, палаталізованих та непалаталізованих приголосних, або нейтральних, дієзних та недієзних (за термінологією В. К. Журавльова [4, с. 10], Ю. Я. Бурмистровича [1, с. 145–146]) у підсистемі консонантизму «давньоруської мови» дослідники історичної фонології східнослов'янських мов єдиної думки не дійшли. Звернення до даних типології дозволило мовознавцям, зокрема М. С. Трубецькому, В. В. Борисенко, В. М. Чекману [10, с. 52], зазначити, що співіснування палатальних та палаталізованих фонем в одній підсистемі неможливе, проте це стосується тільки такої фонологічної системи, яка розвинула темброву кореляцію за однією з цих ознак. Аналіз досліджень фонологічної системи східнослов'янських мов «давньоруського періоду» (роботи В. В. Колесова [8, с. 43], Ю. Я. Бурмистровича [1, с. 146]) свідчить про те, що ні кореляції за палатальністю / непалатальністю, ні кореляції за палаталізованістю / непалаталізованістю в зазначеній системі не було. Думку про відносно нещодавню фонологізацію протиставлення за твердістю / м'якістю у східнослов'янських мовах висловила й О. С. Ахманова, яка вказала на невелике функціональне навантаження зазначеного протиставлення. Отже, співіснування палатальних та палаталізованих приголосних цілком закономірне. Фонологічна нерелевантність ознак палатальності / непалатальності, палаталізованості / непалаталізованості в початковій підсистемі консонантизму «давньоруської мови» пов'язана з позиційним характером ознаки «зони творення» для голосних.

Склад палатальних та палаталізованих приголосних мовознавці визначили по-різному. В. В. Колесов постулював для початкової консонантної підсистеми «давньоруської мови» 11 палатальних фонем (<з', с', ж', ш', ц', ш'ч,ч', ж'б'ж', н, л', р'>) [8, с. 41]. Зважаючи на те, що давньоруські джерела дуже рідко відбивають палатальність <р'>, В. В. Колесов припустив ранню втрату цим звуком середньоязикової артикуляції, що пов'язане передусім з фонетичною якістю самого приголосного [там само, с. 47–48]. Цим, до речі, пояснюється й отвердіння *p* у білоруській мові [там само, с. 48]. На думку В. М. Чекмана, «приголосний <р> за своєю природою може бути або палаталізованим (рос., укр. <р'>), або краєпалатальним – (біл. діал. <р''>)» [10, с. 50]. Краєпалатальними В. М. Чекман назвав звуки перехідні від палаталізованих до палатальних, як-от біл. <с'', з'', дз''> [там само, с. 46–47].

Палатальність <з', с', ц'> непослідовно відбито в діалектах східнослов'янських мов, свідченням чого є аналіз фонологічних систем сучасних північних говорів російської мови, а також київсько-поліських говорів української мови, що, на думку В. В. Колесова, Ю. В. Шевельова, сталося внаслідок незавершення процесу третьої, а в деяких випадках і другої палаталізації задньоязикових у цих

говорах [8, с. 50–52; 11, с. 99]. Ю. Я. Бурмистрович виділив 7 палатальних африкат <б̣л', п̣л', м̣л', д̣ж' ч', ж' д̣ж', ш'ч' >, а також палатальні <ж', ш', н', л', р', ʷл', j> (усього 14) [1, с. 145]. Крім того, Ю. Я. Бурмистрович виділив ще й палаталізовані (дієзні) фонемі <с, д̣з, ц>, тоді як В. В. Колесов вважає палаталізованість ознакою позиційною, тобто нефонематичною; палаталізовані в підсистемі консонантизму «давньоруської мови», за визначенням В. В. Колесова, є відтінками відповідних велярних, на відміну від палатальних, які є фонологічно самостійними [8, с. 48, 60–61]. Певним підтвердженням думки В. В. Колесова, на наш погляд, можна вважати дані експериментальної фонології, згідно з якими у східнослов'янському протиставленні за твердістю / м'якістю немаркованими (основними, первісними) виявляються тверді приголосні, що зумовлюється їхньою більшою самостійністю та частотністю.

Проблема формування в діалектах «давньоруської мови» кореляції за твердістю / м'якістю та її подальший розвиток у східнослов'янських мовах є актуальною для дослідників другої половини ХХ ст. У роботах В. К. Журавльова [4, с. 95–96], Л. Е. Калнинь [5, с. 33–34, 127], Л. Л. Касаткіна [6, с. 61–62], В. В. Колесова [8, с. 140–144] зроблено висновок, що формування кореляції за твердістю / м'якістю в діалектах «давньоруської мови» пов'язане з розпадом групофонем, завершенням тенденції до складового сингармонізму та занепадом редукованих. Доля дієзних групофонем, на думку А. Фурдаля, Л. Е. Калнинь, В. К. Журавльова, визначає два шляхи розвитку фонологічних систем східнослов'янських мов та їх діалектів, залежно від місця закріплення ознаки дієзності за приголосним або за голосним [5, с. 32–33; 4, с. 95–96]. Якщо ознака дієзності залишається на консонантному елементі – категорія твердості / м'якості реалізується, якщо на голосному – не реалізується, але зберігається протиставлення голосних переднього / заднього ряду [4, с. 96]. Другий тип протиставлення (за рядом), зазначив В. В. Колесов, характеризує наявність палатального ряду (північноросійські говори) у підсистемі консонантизму [9, с. 73]. Це пов'язане з надлишковістю ознак дієзності / недієзності в голосних та приголосних, що супроводжувало процес занепаду редукованих.

Щодо принципу, за яким формувалася східнослов'янська темброва кореляція за твердістю / м'якістю, сучасні дослідники майже дійшли спільної думки, але, по суті, погляди мовознавців на цей процес неоднозначні, а іноді й кардинально протилежні. Традиційним для історичної фонології східнослов'янських мов є погляд, згідно з яким палатальні (нейтральні) приголосні, які були в «давньоруській мові» самостійними фонемами, збіглися з позиційними варіантами велярних – палаталізованими, які, одержавши фонологічну самостійність, стали протиставлятися непалаталізованим [8, с. 89–91]. Узагальнення традиційних поглядів можна знайти в монографії В. А. Глуценка [2, с. 156–157]. Отже, з появою палаталізованих приголосних у слов'янських мовах пов'язали становлення кореляції за твердістю / м'якістю Л. Е. Калнинь [5, с. 20–21], В. М. Чекман [10, с. 118], В. В. Колесов [8, с. 89] та ін. Друге пом'якшення, на думку В. В. Колесова, є «фонологізацією вже наявної в складі фонетичної м'якості» [там само, с. 91]. Зауважимо, що В. М. Чекман визначив становлення тембрової кореляції за твердістю / м'якістю для всіх слов'янських мов, проте указав водночас на можливість подальшого зникнення її в окремих мовах (наприклад, у білоруській) [10, с. 74].

Іншої думки дотримується Ю. Я. Бурмистрович [1, с. 167–170]. Спираючись на твердження В. С. Голищенко та М. Д. Русинова, дослідник висунув дуже цікаву, у певному розумінні новаторську, ідею про перехід палаталізованих приголо-

сних у палатальні в «давньоруській мові» та становлення категорії палатальності / непалатальності (причому мова йде про неперехідну палатацію) [там само, с. 163, 167–170]. Ю. Я. Бурмистрович зазначив, що після занепаду ерів у «давньоруській мові» для усунення протиріч, які внаслідок цього виникли, «спричинилася конвергенція тональних типів приголосних фонем, унаслідок чого дієзність (палаталізованість) приголосних стала змінюватися в бік нейтральності (палатальності) без зміни передньоязикових на шиплячі, а губних у сполучення з компонентом л», тобто здійснилася неперехідна палатація [там само, с. 168]. Як указали Л. Е. Калнинь, В. К. Журальов, схожі думки раніше висловлювали Н. ван Вейк, А. Фурдаль [5, с. 19–20].

Особливий інтерес представляє робота В. М. Чекмана, присвячена протиставленню за твердістю / м'якістю в білоруській мові, а також робота К. В. Горшкової, у якій розглядаються питання розвитку кореляції твердості / м'якості в російських діалектах [10; 3].

Як окремий аспект у дослідженні проблеми формування категорії твердості / м'якості в «давньоруській мові» виділяється питання про виникнення м'яких корелятив задньоязикових та губних. З погляду В. В. Колесова, «об'єктивним критерієм виділення кореляції за твердістю / м'якістю з попередньої палатальної зони творення стала поведінка задньоязикових та губних приголосних» [9, с. 73; 8, с. 89–90]. В. В. Колесов, С. В. Князєв указували, що дослідженням зазначеної проблеми займалися О. О. Шахматов, Р. О. Якобсон, Р. І. Аванесов, К. В. Горшкова, Л. Л. Касаткін, Ю. С. Азарх та ін. На слабкість протиставлення за твердістю / м'якістю задньоязикових <з, к, х> у східнослов'янських мовах указувала О. С. Ахманова. Р. І. Аванесов взагалі не вважав зазначене протиставлення фонологічним або фонемоутворювальним. Дослідники підкреслили той факт, що наявність прогресивно-асимілятивного пом'якшення задньоязикових у мові або діалекті свідчить про наявність у ньому кореляції твердості / м'якості. Наслідком прогресивної асиміляції вважає Ю. В. Шевельов пом'якшення велярних <з, к, х> у давньоукраїнській мові [11, с. 304]. Цікавою є робота М. Флаєра, де зміна <з, к, х> у <с, к', х'> інтерпретована як четверта палаталізація задньоязикових у слов'янських мовах.

Крім палатальності та палаталізованості, мовознавці виділили у приголосних фонем «давньоруської мови» також ознаки лабіовелярності, наприклад, <л> [8, с. 44, 45–46], назальності, <м, н> [1, с. 145; 8, с. 44, 45–46]. Проте В. В. Колесов вважає їх лише фонетичними (а не фонологічними) ознаками. Цікавим є зауваження С. В. Бромлей, яка пов'язала втрату приголосними лабіовелярності з розвитком кореляції твердості / м'якості.

Дослідження консонантної підсистеми «давньоруської мови» в сукупності її діалектів, яка була успадкована з праслов'янської, неможливе без вивчення питання про відношення приголосних за ознаками, пов'язаними з участю голосу. Щодо розподілу на шумні та сонорні, принципових розбіжностей між мовознавцями не виникло [8, с. 41, 44; 1, с. 145]. Спільною є думка деяких мовознавців, зокрема В. В. Колесова, Ю. Я. Бурмистровича, згідно з якою до занепаду редукованих у фонологічній системі «давньоруської мови» зберігався сонорний <w> [8, с. 48; 1, с. 145]. Свідченням того, що ознака голосу була диференціальною для голосних та сонорних, є асиміляція за дзвінкістю / глухістю в «давньоруській мові» [там само, с. 58]. Укажемо тільки на особливості термінології, наприклад, сонорні В. В. Колесов назвав глайдами чи напівголосними [там само, с. 41]. Неоднозначно вирішується в історичній фонології східнослов'янських мов проблема опозитивних відношень між шумними приголосними. Так, В. В. Колесов вважає, що з праслов'янської доби підсистема шумних приголосних «давньоруської мови» ус-

падкувала два типи протиставлень, а саме: за дзвінкістю / глухістю (для фрикативних приголосних) та за напруженістю / ненапруженістю (для проривних приголосних) [там само, с. 44, 50, 58–63].

Проблема становлення й розвитку категорії дзвінкості / глухості у східнослов'янських мовах хвилює сучасних дослідників. Адже всупереч загальноприйнятому погляду щодо формування в «давньоруській мові» кореляції приголосних за дзвінкістю / глухістю, прихильниками якого є, наприклад, В. В. Іванов, Ю. Я. Бурмистрович [1, с. 135–136, 145] та ін., деякі мовознавці, зокрема В. В. Колесов [8, с. 62], Л. Л. Касаткін [6, с. 45], висунули тезу про наявність у давньоруській мові опозицій приголосних за напруженістю / ненапруженістю, успадкованих з праслов'янської мови, які вже потім замінилися протиставленнями за дзвінкістю / глухістю в більшості східнослов'янських діалектів. Дослідження фонологічних систем сучасних слов'янських мов, указав В. В. Колесов, свідчать про те, що кореляція приголосних за дзвінкістю / глухістю розвинулася не в усіх мовах, не завжди послідовно, крім того, відносно нещодавно та для різних груп приголосних у різний час [8, с. 60].

Уже було зазначено, що витоки гіпотези про наявність у «давньоруській мові» консонантної кореляції напруженості / ненапруженості сягають ще періоду розквіту історичної фонетики в ХІХ ст., можливість функціонування зазначених корелятивних відношень припускалася для праїндоевропейської доби. Лінгвістоторіографічне висвітлення проблеми становлення консонантної кореляції дзвінкості / глухості у східнослов'янських мовах майже не здійснювалося, за винятком окремих коментарів у роботах В. А. Глуценка [2, с. 90] та С. В. Князева [7]. На думку В. А. Глуценка [2, с. 90], ідея протиставлення приголосних за напруженістю / ненапруженістю в історії фонологічних систем східнослов'янських мов закономірно впливає з поглядів О. О. Потебні, відбитих у концепції «кількісних змін приголосних». У монографії В. А. Глуценка зазначено, що ідеї про можливість функціонування категорії напруженості / ненапруженості приголосних у праслов'янській та «давньоруській» мовах висловлювали такі мовознавці, як В. В. Колесов, Р. Ф. Пауфошима, Л. Л. Касаткін, К. В. Горшкова, Г. О. Хабургаєв, Р. Крайчович [там само, с. 90].

Аналіз наукової спадщини В. В. Колесова свідчить про те, що теоретичні погляди М. І. Стеблін-Каменського на процес зміни кореляцій, який, на його думку, відбувався в багатьох індоевропейських мовах [там само], В. В. Колесов переніс на «давньоруський» мовний матеріал і висунув тезу про можливість функціонування в прасхіднослов'янській мові протиставлень за напруженістю / ненапруженістю. Досліджуючи проблему зміни кореляцій у давньоруській мові, В. В. Колесов виділив таку тезу М. І. Стеблін-Каменського: «Кількість дистинктивних ознак не збільшується, якщо водночас не збільшується кількість фонем, і навпаки, – якщо не зменшується кількість фонем, то не повинна зменшуватись і кількість дистинктивних ознак». Критично оцінюючи традиційні погляди про наявність у «давньоруській мові» лише протиставлень дзвінких приголосних глухим, мовознавець висунув такі доводи. По-перше, наголосив В. В. Колесов, кореляція приголосних за дзвінкістю / глухістю була розвинена не в усіх слов'янських мовах і не завжди послідовно, а протиставлення за напруженістю / ненапруженістю зафіксовано в деяких сучасних російських діалектах; по-друге, коли в «ранній праслов'янській мові» відбувався збіг *bh*, *b* → *b*, *dh*, *d* → *d*, *gh*, *g* → *g*, а глухі, що їм відповідають, зберігалися без змін, ясно, що на момент зміни маркованими були глухі *p*, *t*, *k*» [8, с. 58]. Подальший процес заміни кореляції напруженості / ненапруженості у приголосних на кореляцію дзвінкості / глухості почався, за словами В. В. Колесова, як «заміна маркувальних членів

опозиції», коли маркований член опозиції став немаркованим, і, навпаки, – немаркований корелят став маркованим, але за іншою ознакою. В. В. Колесов зробив висновок, що у фонологічній системі на початку «давньоруського періоду» ще не сформувалися протиставлення глухих дзвінким у щілинних приголосних, а проривні зберігали старе протиставлення напружених ненапруженим [там само, с. 62–63].

Схожі ідеї про можливість функціонування категорії напруженості / ненапруженості приголосних у праслов'янській та «давньоруській мовах» висловлювали й інші мовознавці. Зокрема, Л. Л. Касаткін розвинув ці ідеї у своїх дослідженнях, спираючись на роботи таких лінгвістів, як К. В. Горшкова, Г. О. Хабургаєв, Р. Крайчович. Спроби Л. Л. Касаткіна по-новому пояснити деякі праслов'янські та «давньоруські» мовні процеси, як-от зміна гемінат **td*, **tt* > **st* (автор провів паралель з німецькою мовою – пересування приголосних), **sr* > **str*, **zr* > **zdr* та інші, використовуючи гіпотезу про наявність кореляції приголосних за напруженістю / ненапруженістю [6, с. 47], були критично оцінені С. В. Князевим, зважаючи на наявність суперечливих моментів і нечіткість доказів.

Проблему залишків консонантної кореляції напруженості / ненапруженості в північноросійських діалектах докладно розглянуто в дослідженнях К. В. Горшкової, Р. Ф. Пауфощими, С. В. Князева [7, с. 72–97], що зазначено в роботі В. А. Глуценка [2]. З наявністю в діалектній фонологічній системі протиставлення приголосних за напруженістю / ненапруженістю мовознавці пов'язують специфіку примикання приголосних до голосних, характер складоподілу та звукового еліпсису, явище спірантизації дзвінких проривних, а також поширення прогресивної асиміляції в цих діалектах.

Тенденція до встановлення кореляції дзвінкості / глухості була властива всім діалектам «давньоруської мови». Дослідження фонологічних систем східнослов'янських мов у сукупності їх діалектів дозволило В. А. Глуценкові здійснити спробу встановлення стадій процесу перефонологізації або трансфонологізації категорії напруженості / ненапруженості в категорію дзвінкості / глухості в історії східнослов'янських мов [там само]. На думку дослідника, «регресивний характер асимілятивних нейтралізацій дозволяє розглядати подібний діалект як систему», у якій нещодавно відбувся процес перефонологізації (кореляція напруженості / ненапруженості замінилася кореляцією дзвінкості / глухості) [там само, с. 434]. Досліджуючи архаїчні системи північноросійських діалектів, С. В. Князев вважає їх перехідними, тобто, на думку дослідника, процес перефонологізації в зазначених діалектах ще не завершився [7, с. 32, 34].

На особливу увагу заслуговує теза С. В. Князева про зв'язок протиставлення приголосних за напруженістю / ненапруженістю та прогресивним асимілятивним пом'якшенням задньоязикових приголосних у російських діалектах [там само, с. 31–32]. З цього приводу дослідник висловив цікаву думку про наявність у діалектних фонологічних системах кореляцій за напруженістю та локальним рядом (палатальні приголосні), які на сучасному етапі замінилися кореляціями за глухістю / дзвінкістю та твердістю / м'якістю [там само]. Ще раніше висновок про зв'язок та паралельний розвиток кореляцій за глухістю / дзвінкістю та твердістю / м'якістю в східнослов'янських мовах зробив В. В. Колесов [8, с. 165–166].

Отже, вивчення «давньоруського періоду» в історії фонологічних систем східнослов'янських мов характеризується підвищенням уваги мовознавців до більш загальних тенденцій розвитку, виходячи з яких можна простежити певні фонологічні особливості, з часом відбиті в східнослов'янських мовах у сукупності їх діалектів.

Бібліографічні посилання

1. **Бурмистрович Ю. Я.** Историческая фонемология последовательного ряда или цепи славянских языков, связанных отношениями «предок – потомок», от праиндоевропейского в лице его протославянского диалекта до русского / Ю. Я. Бурмистрович. – Абакан : Изд-во Хакасского гос. ун-та им. Н. Ф. Катанова, 2001. – 227 с.
2. **Глущенко В. А.** Принципи порівняльно-історичного дослідження в українському і російському мовознавстві (70-і рр. XIX ст. – 20-і рр. XX ст.) / В. А. Глущенко / НАН України, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні / відп. ред. О. Б. Ткаченко. – Донецьк, 1998. – 222 с.
3. **Горшкова К. В.** Очерки исторической диалектологии Северной Руси (по данным исторической фонологии) / К. В. Горшкова. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1968. – 192 с.
4. **Журавлёв В. К.** Из истории вокализма в праславянском языке позднего периода / В. К. Журавлёв // Вопр. языкознания. – 1963. – № 2. – С. 8–19.
5. **Калнынь Л. Э.** Развитие корреляции твёрдых и мягких согласных фонем в славянских языках / Л. Э. Калнынь. – М. : Изд-во АН СССР, 1961. – 136 с.
6. **Касаткин Л. Л.** Об условиях фонетических ассимилятивных изменений (с точки зрения двухступенчатой теории фонологии) / Л. Л. Касаткин // Исследования по фонологии / отв. ред. С. К. Шаумян. – М. : Наука, 1966. – С. 55–64.
7. **Князев С. В.** О связи особенностей артикуляционной базы говора с характером противопоставления глухих и звонких, твёрдых и мягких согласных / С. В. Князев // Современные русские говоры / отв. ред. Ю. С. Азарх. – М. : Наука, 1991. – С. 28–35.
8. **Колесов В. В.** Историческая фонетика русского языка : учеб. пособие для вузов / В. В. Колесов. – М. : Высш. шк., 1980. – 215 с.
9. **Колесаў У. В.** [Рэц. :] // Беларуская лінгвістыка. – 1972. – № 1. – С. 73–75. – Рэц. на кн. : В. М. Чэкман. Гісторыя проціпастаўленняў па цвердасці – мяккасці ў беларускай мове / В. М. Чэкман. – Мінск, 1970. – 152 с.
10. **Чекман В. Н.** Исследования по исторической фонетике праславянского языка: Типология и реконструкция / В. Н. Чекман. – Минск : Наука и техника, 1979. – 216 с.
11. **Шевельов Ю.** Исторична фонологія української мови / Ю. Шевельов. – Харків : Акта, 2002. – 1056 с.
12. **Wexler P.** A historical phonology of the Belorussian language / Paul Wexler. – Heidelberg : C. Winter, 1977. – 192 p.

Надійшла до редколегії 05.02.13